

بیت هیلانی

فرشید ابروانی قدیم*

استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

مرتضی حصارى

استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

ایمان افضلى

کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

(از ص ۱ تا ۲۰)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۰/۰۱؛ تاریخ پذیرش قطعی: ۹۲/۰۹/۲۰

چکیده

در این پژوهش، نوع معماری بیت هیلانی در استقرارگاه‌های شرق باستان، مستندسازی گشته است؛ موضوعی که دربارهٔ شیوهٔ خاصی از اجرای یک بناست و از هزارهٔ دوم پیش از میلاد شناخته شده است. شناخت بیت هیلانی، شاخصه‌های این نوع بنا، ریشه‌یابی استفاده و چگونگی گسترش آن در نواحی دوردست، مهم‌ترین پرسش‌های این پژوهش می‌باشد. مهم‌ترین هدف این پژوهش ارائهٔ ویژگی‌های این نوع معماری و تزئینات وابسته به آن در شرق باستان است.

در این مقاله سعی شده است با معرفی معماری بیت هیلانی، به بازسازی فضای معماری دینی و بررسی تأثیر سیاست و اقتصاد در آن و همچنین نقش فرهنگ آناتولی در گسترش این فرهنگ و تأثیر آن بر سایر فرهنگ‌های هم‌جوار و معرفی آن به عنوان یکی از شاخصه‌های مهم فرهنگی این زمان، پرداخته شود. در یک نگاه کلی، این مقاله قصد دارد با بررسی یکی از شاخصه‌های فرهنگی در دوران باستان به بازسازی و معرفی آن بپردازد و تأثیر و تأثر آن را در دیگر فرهنگ‌ها بررسی نماید.

واژه‌های کلیدی: بیت هیلانی، لاماسو، سیرن، هیلامار، آناتولی

*نشانی پست الکترونیکی نویسندهٔ مسئول مقاله: iravanline@aui.ac.ir

مقدمه

شناخت شیوه‌های معماری هزاره‌های گذشته از جمله مسائلی است که با پی‌جویی آن معماری امروزه معنا می‌یابد، اما کمبود منابع، کلی‌نگری و یا معرفی معماری سایت‌های باستانی تنها تلاش برای بازشناسی آن‌ها بوده است. از این‌رو، این مقاله قصد دارد با بررسی یکی از شاخصه‌های فرهنگی در دوران باستان به بازسازی و معرفی آن بپردازد و تأثیر و تأثر آن را در دیگر فرهنگ‌ها بررسی نماید. در این خصوص، پرسش‌هایی مانند بیت هیلانی چیست؟ آیا بیت هیلانی می‌تواند به عنوان یک شاخصه فرهنگی بررسی شود؟ آیا بیت هیلانی به تنهایی یک شیوه ساخت است و یا جزء ترکیبی از بناست؟ آیا استفاده از ستون در این بنا به عنوان شاخصه معماری می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد؟ مهم‌ترین نمونه‌های بیت هیلانی در چه محل‌هایی قرار گرفته و مربوط به چه دوره‌های زمانی است؟ آیا قدیمی‌ترین نمونه بیت هیلانی و کهن‌ترین شاخصه آن در طی زمان تغییر یافته است؟ اگر دچار تغییراتی گشته این تغییرات شامل چه چیزهایی است؟ آیا تغییرات بیت هیلانی در ادوار زمانی، متفاوت بوده است؟ آیا تأثیرات فرهنگی ملل و روابط تجاری بر ساخت این بنا اثر گذاشته است؟ آیا سیاست حاکمان در استفاده و یا حذف آن دخیل بوده است؟ مطرح و بررسی خواهد شد.

بیت هیلانی

بیت هیلانی، شیوه خاصی از معماری است که در هزاره دوم پیش از میلاد شکل گرفته و در معابد و کاخ‌ها شاهد اجرای آن هستیم. بیت هیلانی امروزه در تحقیقات ساختمانی، به نوعی ساخت‌وساز اطلاق می‌شود که مشخصه اصلی آن سرسرای ستون‌دار در ورودی اصلی از خارج به داخل بنا و یا ورودی حیاط به داخل بناست (Dönmez, 2005; 35). ساخت این نوع بنا که در هزاره دوم پیش از میلاد آغاز شده است (Bittel, 1967: 103-200)، دارای مشخصات بارزی شامل ایوانی با ۱، ۲، ۳ و یا ۴ ستون است. این ستون‌ها اغلب به صورت برجسته تزئین شده‌اند و دارای پایه‌ستون‌هایی با نقوش حیوانی، گیاهی یا هندسی و یا موجودات اساطیری هستند. بعد از ورود به سالن که معمولاً اجاقی چسبیده به دیوار روبه‌رویی را شامل می‌شود، خود دیوار نیز دارای نقوش حیوانی و موجودات اساطیری است که به صورت برجسته کار شده است (Yadin, 1977: 64). در پشت سالن و اطراف آن اتاق‌های کوچکی قرار دارند. ضخامت پی در این نوع بناها و به‌دست‌آمدن پلکان‌ها، فرضیه طبقات متعدد را اثبات می‌کند. از مهم‌ترین مشخصه‌های معماری بیت هیلانی، استفاده ثابت از یک پلان است که در هیچ مقطع زمانی از همان نمونه اولیه در هزاره دوم ق.م تا دوران کلاسیک در بین‌النهرین بزرگ‌تر نشد؛ این تغییرناپذیری در تمام شرایط پایدار ماند، تنها در داخل بیت هیلانی اتاق‌ها یا حذف یا به چند اتاق کوچک‌تر تقسیم شدند (Niehr, 1994: 68). بوسرت، برای دریافت ریشه واژه بیت هیلانی، تحلیلی در رابطه با منابع آشوری انجام داده و بیت هیلانی را بنایی معرفی می‌نماید که دارای دروازه، پنجره و ستون با پایه‌ستون‌هایی به شکل شیر، و همچنین دارای دو سالن است و غالباً جزئی از قصر و یا بخشی از معبد می‌باشد. همچنین کلمه بیت هیلانی، به عنوان فرمی در نماسازی و یا قسمت تکمیلی بنا در کتیبه‌های کاخ آشور نصیر آپلی، خورس‌آباد و کتیبه‌های سارگن و همچنین در ساختمان I دور کیت لیمو تأکید و توضیح داده شده است، بدین معنا که از این پلان ساختمانی دقیقاً با نام بیت هیلانی یاد شده است (Bittel, 1967: 103-200). فردریش، کتیبه‌شناس دیگر در بررسی‌های خود میان متون هیتیت این‌گونه می‌نویسد: «کلمه آکادمیک

هیلانی در این میان یافت نمی‌شود ولی با این وجود، هیلانی مشتق شده از کلمه هیتیتی هیلامار و احتمالاً معادل با Kl.Lam به معنای ساخت دروازه ترجمه می‌شود». فرضیات زیادی در خصوص یافتن زمان و چگونگی پیدایش این نوع بنا تاکنون ارائه شده است؛ شخصی به نام اف. واختموتج (F.Wachtsmuth) زبان‌باستان‌شناس آلمانی، بیت هیلانی را یک آفرینش از فرهنگ میتانی تلقی می‌کند (Railey, 1970:128). اولمن (Oleman) با توجه به نمونه‌هایی که از قبور مصری و معماری صخره‌ای مصر و همچنین تنها نمونه بیت هیلانی مصر که در دوران آمن هوتپ دوم به دست آمده است، پیشینه بیت هیلانی را نشأت گرفته از مصر می‌داند (Özgüç, 1951: 59). اما می‌دانیم معماری صخره‌ای را نمی‌توان بیت هیلانی دانست، چراکه در تعریف بیت هیلانی و معنایی که از آن استنباط می‌شود، نمی‌گنجد. همچنین بیت هیلانی آمن هوتپ، با قدمت اواخر هزاره دوم، نمی‌تواند استدلال منشأ بودن مصر برای بسط و گسترش بیت هیلانی باشد. برخی از محققان، آناطولی را منشأ گسترش این نوع معماری دانسته و در راستای ادعای خود دلایلی را عنوان می‌دارند؛ بوسرت، با بررسی متون آشوری و فرم خاص بیت هیلانی و همچنین نگاهی ژرف به متون هیتیتی اثبات می‌کند که منشأ بیت هیلانی را باید در بغازکوی و آناطولی جست؛ اما در نهایت، با بررسی‌های کورت بیتل و ناومن و همچنین حفاری‌های تیلمن هویوک (Tilmen Höyük) در عصر برنز میانه ۲، معبدی هویدا شد که به تمام این معماها پایان داد و به نتیجه‌ای مشخص رسید و در نهایت، سرزمین آناطولی به عنوان منشأ این معماری، معرفی شد. شیوه ساخت بیت هیلانی در اجرای بناهای هزاره دوم و اول پیش از میلاد آناطولی استفاده شده و در مراکز باستانی زیر مستند شده است:

بیت هیلانی در هزاره دوم ق.م آناطولی: در هزاره دوم هفده (۱۷) بیت هیلانی در سرزمین آناطولی در ده (۱۰) مرکز باستانی مشخص شده که خصوصیات هر یک به شرح زیر است:

۱. **تیلمن هویوک (Tilmen Höyük):** قدیمی‌ترین بیت هیلانی، در تیلمن هویوک، در قسمت جنوب شرقی ترکیه و حدود ۱۰ کیلومتری شهر اصلاحیه (Islahie)، به دست آمده است. این محل در سال ۱۹۵۶، توسط Prof. Bahadır Alkım شناسایی (Bittel, 1967: 67-70) و سپس کاوش شد (Garell, 1963: 27-219). بیت هیلانی به دست آمده از تیلمن هویوک، شامل معبد یا پرستشگاه است که دارای ورودی دوستونه با ابعاد کلی ۶۰×۷۰ می‌باشد و ستون‌ها در قسمت ورودی بنا در محلی دالان‌مانند قرار دارند. این دالان، محل ورود به بنای معبد محسوب می‌شود؛ این ورودی به سالنی فرعی منتهی می‌شود که دو سمت این سالن را ورودی‌هایی تشکیل می‌دهند که این ورودی‌ها راه ورود به اتاق‌هایی است که به حالت تودرتو کل اطراف معبد را دربر گرفته‌اند. ورود به سالن اصلی معبد، از طریق دری است که دقیقاً مقابل دو ستون ورودی فرعی قرار دارد. سالن اصلی، اتاقی مستطیل‌شکل است. در قسمت قرینه ورودی، در انتهای سالن در کوچکی قرار دارد که به اتاق‌های پشتی که محل انبار و استحمام بوده است، می‌رسد. کنار این در ورودی و در قسمت چپ آن، محل یک اجاق مشخص شده که به حالت گرد ساخته شده است (پلان-۱). کل این بنا با سنگ‌های مستطیلی شکل فرش شده است. قدمت این بیت هیلانی را ۱۶۵۰ پ.م تخمین زده‌اند (Yıldırım, 2002: 303).

۲ - اللخ (Alalakh): تل آچانا (Açana) در قسمت جنوب ترکیه و در ۳۰ کیلومتری آمنوس (Amanus) قرار دارد (Astour, 1963: 220). قدمت این محل حدود هزارهٔ دوم پیش از میلاد است. در این مرکز، هفت بیت هیلانی مشخص شده که خصوصیات هر یک به شرح زیر است:

۱-۲- بیت هیلانی ۱: (معبد a): اولین نمونهٔ بیت هیلانی، با نام بیت هیلانی a در لایهٔ چهارم اللخ و در قصر نیغمپا (Niqmepa) در حفاری‌های وولی، در سال ۱۹۴۷، به دست آمد (پلان-۲). این بنا شامل معبدی با ابعاد کلی ۱۸×۱۵ است، که سالن اصلی با ابعاد ۱۲/۵×۷/۳۰ و با فرم جنوب‌شرقی - شمال‌شرقی ساخته شده است. ورودی دارای یک ستون است، بعد از عبور از آن به دو سالن فرعی و پس از عبور از چند پلکان به اتاق اصلی راه پیدا می‌کند. در اتاق اصلی محل اجاق به صورت تورفتگی در داخل دیوار روبه‌روی است و نقوش برجسته بر اطراف آن دیده می‌شود. اطراف این محل، اتاق‌هایی برای شست‌وشو و استحمام تعبیه نشده است، ولی تعبیه‌شدن پلکانی پس از ورودی اصلی در سمت راست سالن، که راه دسترسی به دیگر طبقات را مشخص کرده و از طرفی، قطر پی دیوارها که ضخامتی بالای ۲ متر دارند (پلان-۲)، دلیل اثبات وجود طبقات دیگر در این بناست (Callaway, 1965: 20). قدمت این بنا را بین ۱۴۰۰ تا ۱۵۰۰ پیش از میلاد تعیین نموده‌اند (Ibid, 21).

۲-۲- بیت هیلانی ۲: (معبد b): بیت هیلانی دوم، در لایهٔ چهارم و با ابعاد ۱۵×۱۱ (پلان ۳) به دست آمده که ورودی آن با دو ستون مشخص شده است. البته این ورودی از حیاط به سمت کاخ است که کمی مرتفع بوده و با چندین پله وارد سالن اصلی می‌شود. در این قسمت، سالن فرعی قبل از سالن اصلی قرار ندارد. دو اتاق در قسمت دو دهلیز راست و چپ وجود دارد. در اتاق سمت چپ، راه ورود و پلکان به طبقهٔ بالا هنوز کاملاً سالم است (پلان-۳)؛ این قسمت با سنگ‌های تراش‌خورده، فرش شده است (Orthmann, 1971: 354). قسمت پایین دیوار مقابل این ستون‌ها، با سنگ بازالتی سیاه و صیقلی کار شده است که این شیوهٔ تزئین با سنگ‌های بازالتی در بیت هیلانی ۲ را می‌توان شاخصی دانست که در بیت هیلانی‌های بعدی در آناتولی و در دیگر فرهنگ‌ها، به عنوان یک ویژگی در این‌گونه معماری، استفاده شده است. استفاده از سنگ بازالت در تیلمن هویوک نیز به چشم می‌خورد، اما در این محل از سنگ بازالت مستقیماً برای تزئین و نوعی تناقض رنگ‌ها، استفاده شده است. قدمت این بیت هیلانی را، ۱۴۰۰ پیش از میلاد معرفی نموده‌اند (Frank fort, 1933: 34- 116).

۳-۲- بیت هیلانی ۳: (معبد c): بیت هیلانی ۳، معبدی است که در لایهٔ سوم اللخ قرار دارد. ابعاد کلی معبد ۴۰×۲۵ است، که ابعاد سالن اصلی آن ۱۲/۲۰×۵/۸۰ می‌باشد و به صورت جنوب‌شرقی-شمال‌غربی ساخته شده است. تمامی کف این محل با سنگ‌های تراش‌خورده، سنگفرش شده است. از قسمت ورودی بنا با دو ستون با پایهٔ مربع‌شکل، وارد قسمتی می‌شویم که سالنی راهروگونه است، در قسمت چپ سالن، پلکانی که منتهی به سالنی کوچک‌تر است قرار دارد و از آنجا وارد اتاق اصلی می‌شویم. در کف این محل باقی‌ماندهٔ اجاقی مربع‌شکل به جای مانده، همچنین نقوش اساطیری بر دیواره‌ها و محل قرارگرفتن اشیاء در داخل دیواره‌ها به صورت طاقچه‌هایی هویداست (Ibid, 124). قسمت راست سالن، ۲ پلکانی است که برای دسترسی به طبقات بالایی تعبیه شده که به احتمال قوی محل شست‌وشو و استحمام در طبقات بالایی بوده است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که در بیت هیلانی ۳ اللخ مشخص شده، نقوش اساطیری است که از این پس در

دیگر بیت هیلانی‌ها به‌عنوان عامل شاخص و جدایی‌ناپذیر از این شیوه ساخت به حساب می‌آید (پلان-۴). قدمت این محل را ۱۳۸۰ پیش از میلاد دانسته‌اند (ibid, 124).

۴-۲- بیت هیلانی ۴: (معبد C1): بیت هیلانی ۴ اللخ، در سمت راست دیواره ورودی هیلانی ۳ قرار دارد. ورودی این قسمت از شمال بوده و با یک ستون مشخص شده است، کف این محل نیز مانند هیلانی ۳ اللخ از سنگ است، با این تفاوت که در اینجا ستون مربعی‌شکل به دایره‌ای تبدیل شده است. پس از ورود به اتاق اصلی با اجاقی مربع‌شکل و میزی که در مقابل آن قرار دارد، مواجه می‌شویم. دیواره‌ها به همان شیوه قبل با تصاویر حیوانات و انسان‌های بالدار منقوش می‌باشد و در قسمت چپ، ورودی پلکانی است که به اتاق درازی ختم می‌شود (پلان-۵) (Forbes, 1983: 20). به‌دست‌آمدن پیکرک‌های مؤنث در این محل و نبود پیکرک‌های مذکر، جدابودن محل عبادت مردان و زنان را در ذهن متبلور می‌سازد (ibid, 124).

۵-۲- بیت هیلانی ۵: (معبد III): بیت هیلانی ۵ که از لایه دوم به‌دست آمده، معرف معبدی است که به‌صورت جنوب‌شرقی - شمال‌شرقی بنا شده است؛ ابعاد کلی آن، ۴۰×۲۶، و فضای داخلی معبد ۱۲/۲۰×۵/۸۰ متر است. ورودی فرعی معبد، در سمت جنوب شرقی، با چند پلکان به یک دالان می‌رسد. با عبور از این محل، به ورودی اصلی با یک ستون از سنگ بازالت می‌رسیم. پس از ورود به معبد، اجاق متحرک و دیواره‌های منقوش آن، تکرار خصوصیات معماری هیلانی در هزاره دوم است. در پشت این محل دو اتاق کاملاً متقارن وجود دارد که سطح آنها با یک پله پایین‌تر از کف سالن اصلی ترسیم شده است. از این دو اتاق، اشیاء سنگی و عاجی بی‌شماری به‌دست آمده که نشان می‌دهد این مکان انبار و یا محل جمع‌آوری هدایا بوده است. پشت این ۲ اتاق، اتاق دیگری است که برای استحمام استفاده می‌شده است. در قسمت چپ ورودی اصلی، فضایی خالی قرار دارد که به احتمال زیاد، پلکانی برای دسترسی به طبقات بالا بوده است (پلان-۶). در جلوی فضای خالی و روبه‌روی ورودی اصلی، سکوی مربع‌شکلی قرار گرفته که محل استقرار مجسمه خدا بوده است. بر طبق جدیدترین تحقیقات، قدمت هیلانی ۵ را ۱۲۵۰ پیش از میلاد تخمین زده‌اند (Frankfort, 1933: 34-116).

۶-۲- بیت هیلانی ۶: (معبد Ia): بیت هیلانی ۶، در معبد Ia واقع شده است؛ ابعاد کلی آن ۴۰×۲۵ و ابعاد سالن اصلی ۱۲/۶۰×۶، می‌باشد، ورودی آن از سمت جنوب‌شرقی است که دارای دو دروازه ستون‌دار پشت سرهم است؛ یعنی دروازه ورودی با یک ستون گرد و سپس با عبور از آن، سالن فرعی، و در نهایت، ورودی دیگر با دو ستون، و بعد از آن، فضای سالن اصلی قرار دارد. این نمونه بسیار زیبایی از معماری هیلانی است؛ چرا که این شیوه نصب ستون در هیلانی برای نخستین‌بار در همین محل دیده شده است (پلان-۷). ستون‌ها از جنس بازالت و به صورت گرد و پایه‌ستون‌ها به شکل گلدان‌های وارونه بوده که با نقش برگ‌ها و نقطه‌ها تزیین شده‌اند. قدمت بنا، بین ۱۱۵۰ تا ۱۱۰۰ پیش از میلاد، پیشنهاد شده است (Callaway, 1965: 20).

۷-۲- بیت هیلانی ۷: (معبد Ib): بیت هیلانی ۷، معبدی در لایه IB، با ابعاد کلی ۴۰×۲۵، و ابعاد سالن اصلی ۱۲/۵۰×۵/۸۰ می‌باشد. این معبد، مانند تمامی معابد اللخ، با پلان جنوب‌شرقی - شمال‌غربی ساخته شده و ورودی آن از جنوب شرقی است. ورودی معبد، با یک ستون مشخص شده است. پس از ورود به حیاط، با چند پله وارد سالن فرعی و بعد از آن به سالن اصلی معبد می‌رسیم. وجود ریلی در کف، نشان از اجاقی متحرک است. دو اتاق کوچک در اطراف سالن فرعی وجود دارد و در اتاق سمت چپ، پلکانی، دسترسی به

طبقات بالا را ممکن ساخته است (پلان-۸). قدمتی که برای این محل بیان شده، ۱۱۵۰ تا ۱۱۰۰ پیش از میلاد است (Yadin, 1977:64).

۳- بویوک کاله (Büyükkale): بغازکوی، یکی از شهرهای مهم و باستانی با استحکامات قوی در فلات آناتولی است. آکروپولیس هاتوشا (Hattuša) همان بویوک کاله است. ساخت این محل بین قرون ۱۳ تا ۱۴ پیش از میلاد صورت گرفته است. بناهای مهمی در بویوک کاله مشخص شده‌اند که قسمت مورد توجه تحقیق بنای e می‌باشد که در قسمت شمالی این مرکز قرار دارد (Neef, 2001: 335). بنای e برای نخستین بار، در سال ۱۸۹۳ توسط فردیون (Ferdion) کاوش شد. این معبد که در گزارش حفاری با اطاق ۶۵ معرفی شد و بعدها به بنای e معروف گردید، دارای سبک خاص بیت هیلانی در معبدسازی است (Rösner, 1991:77). بنای معبد بر طبق شیوه ساخت نمونه‌های بیت هیلانی در جهت جنوب شرقی - شمال غربی ساخته شده و بنایی کاملاً مجزا از دیگر عناصر ساختمانی محسوب می‌شود. این بنا، با ابعاد کلی ۱۶۰×۱۳۵، و ابعاد سالن اصلی ۲۵×۱۸، مشخص شده و ورودی بنا از سمت جنوب شرقی است (پلان-۹). دو شیر به حالت نشسته در دو طرف ورودی قرار دارند که با دو ستون و پایه‌ستون‌های تزئینی مربع‌شکل از جنس بازالت، تراش داده شده است. بعد از ورود به قسمت اصلی، یک اجاق یا آتشدان به چشم می‌خورد. دیواره‌های اطراف با نقوش مزین شده‌اند. اتاق‌هایی پیرامون سالن اصلی معبد وجود دارد؛ این اتاق‌ها کوچک هستند، اما گویا برای استحمام و انبار استفاده می‌شده‌اند. قدمت این بنا حدود ۱۳۰۰ پیش از میلاد برآورد شده و تأثیر گرفته از نوع نیغمپا است (Ibid, 77).

۴- مالاتیا (Malatya): این مکان که در سال ۱۹۳۲ شناسایی و حفاری شده است (Yadin, 1975:241)،

شاهد احداث دو معبد با شیوه ساخت هیلانی است:

۱-۴ بیت هیلانی ۱: (فاز قدیم-b) بیت هیلانی ۱، با ورودی ۲ ستونه، شامل معبدی است که به طور مستقیم وارد سالن اصلی می‌گردد، از اتاق‌های اطراف این هیلانی تنها یک نمونه در سمت راست آخر سالن اصلی مربوط به ساخت معبد b است و مابقی، مربوط به ساخت بیت هیلانی ۲ و جدیدتر هستند. این اتاق با پلکانی، طبقات بالایی را نشان می‌دهد. (پلان-۱۰). نقش برجسته‌های پایین دیوارهای داخلی سالن معبد، شامل خدایان اساطیری، همانند شووینی و توشیباست که سوار بر گاو در حال انجام مراسم مذهبی و عبادی هستند، همچنین گیاهانی با برگ‌های پهن و ساقه‌های درهم تاب‌خورده و شیرها که به صورت مجزا حکاکی شده‌اند. قدمت این بنا، ۱۳۰۰ سال پیش از میلاد معرفی شده است (Lehmann, 1998:127).

۲-۴ بیت هیلانی ۲: معبدی در قسمت شمالی مالاتیا و به صورت جنوب شرقی - شمال غربی، با ورودی به سمت جنوب شرقی است. ابعاد کلی آن ۳۷×۲۵ و ابعاد سالن اصلی آن ۱۱/۱۰×۷/۲۰ می‌باشد. ورودی اصلی یک ستونه، از جنس سنگ بازالت و قطعی گرد می‌باشد. سپس وارد دالانی می‌شود که دو طرف آن راهروهایی تعبیه شده، که برای رسیدن به اتاق‌های گرداگرد معبد است. بعد از عبور از دالان، به ورودی دیگری با دو ستون که مربوط به معبد قدیمی‌تر است، وارد شده و پس از عبور از ورودی دوم، وارد سالن اصلی معبد می‌شود که کف آن دارای شیارهایی است؛ این شیارها این امکان را ایجاد می‌کند که اجاق به صورت متحرک بر روی شیار به آسانی جابه‌جا شود. همچنین، سکویی مربع‌شکل در مقابل ورودی با تزئینات نقش برجسته

مشاهده می‌شود. گرداگرد این بنا اتاق‌هایی است که مربوط به دوران ساخت جدید است (پلان-۱۱). قدمت این هیلانی به حدود ۱۱۰۰ پیش از میلاد می‌رسد (Ibid, 127).

۵ - یازیلیکایا (Yazılıkaya): یازیلیکایا در ۱۷۰ کیلومتری غربی آنکارا، کنار سایت بغازکوی قرار دارد (Bernett, 1998: 215). معبد d در فاز سوم یازیلیکایا و به وسیله توده‌الیا (Tudhaliya) ساخته شده است. این معبد دارای دو ورودی مجلل از جانب جنوب غربی و شمال شرقی است. ورودی جنوب غربی با ۱۴ پله به ورودی یا دالانی می‌رسد که با دو برج مشخص شده است. بعد از آن، شبستان یا سالن اصلی با پلان مربع واقع شده است. سکویی در قسمت انتهایی این ورودی و متمایل به ورودی دیگر سالن وجود دارد که دارای دو ستون به شکل مستطیل می‌باشد. بعد از آن، فضای اصلی سالن قرار دارد. روبه‌روی ورودی، سکویی برای قربانی یا قراردادن بتی برای اجرای مراسم پرستش (آیینی) نمایان است. پشت سکو اتاقی با تعدادی نقش برجسته بر دیواره‌ها به دست آمده است (پلان-۱۲) (Bittel, 1967: 67-70). دو برج ورودی با پیکره شیر در قسمت ورودی پله‌ها قرار دارد که به نقش برجسته‌های مالاتیا شباهت دارند. سکوی قربانی یا محل قرار گرفتن مجسمه خدا از جنس بازالتی و بسیار ساده است. دیواره داخلی با نقوشی همانند مراسم عبادی تزیین شده است. قدمت این هیلانی، به ۱۳۰۰ پیش از میلاد می‌رسد (Ibid, 67).

۶ - شاپینوا (Şapinuwa): شاپینوا نام باستانی شهر اورتاکوی ترکیه است. در سمت جنوب، ساختمان‌های a و b شناسایی شده‌اند. پلان ساختمان a، شکل و پلان بیت هیلانی را نشان می‌دهد. این قسمت به صورت جنوب شرقی - شمال غربی بوده و شامل ورودی ۲ ستونه به سمت جنوب شرقی است که با ۲ پله به محل دالان مانند ستون دار می‌رسد. در دو دهلیز راست و چپ این سالن اتاق‌هایی شناسایی شده است. بعد از این قسمت، سالن اصلی با ابعاد $4/08 \times 7$ متر قرار گرفته و در قسمت انتهایی دیوار مقابل ورودی، سکویی برای قرار دادن مجسمه خدا و جلوی آن اجاقی قرار داده شده است. دیوار پشت هیلانی همانند نمونه‌های قبلی دارای نقوشی است. پشت اتاق اصلی، دو اتاق متقارن وجود دارد. ورودی اتاق‌ها به گونه‌ایست که تنها درب یکی از اتاق‌ها به سالن اصلی و درب اتاق دیگر به اتاق مجاور باز می‌شده است (پلان-۱۳). این بنا را می‌توان متأثر از بیت هیلانی سوم در اللخ (Ussishkin, 1994: 201)، و قدمت آن را ۱۳۰۰ پیش از میلاد دانست (Stollner, 2004: 142).

۷- دموز تپه (Domuztepe): دموز تپه در قسمت جنوبی ترکیه واقع شده است (Madrigal, 1998: 30; Campbell, 2008: 13). بنایی که در این محل با شیوه ساخت بیت هیلانی ارائه شده، شامل معبدی است که در قسمت مرتفع شرقی قرار گرفته است. جهت آن جنوب شرقی - شمال غربی و ورودی آن از جانب جنوب شرقی است. ابعاد کلی معبد 28×15 متر و ابعاد سالن اصلی $9/20 \times 17$ متر است، ورودی این معبد با دو پله سنگی به دالانی مسقف می‌رسد که در قسمت جلو دو ستون سقف آن را نگه داشته است. بعد از این دالان، وارد سالن فرعی که شبستانی عرضی است، می‌شویم که دو طرف آن را اتاق‌هایی تشکیل داده است (Orton, 1980: 87). از این اتاق‌ها راهی برای دسترسی به دو سالن طولی کناری وجود دارد. ورودی سالن اصلی معبد، مقابل ورودی ستون دار از سالن فرعی است. سالن اصلی که شبستان طولی است با اجاقی در انتهای دیوار روبه‌روی مشخص شده است (پلان-۱۴). دیوار پشت اجاق با نقوش برجسته اساطیری که شامل اسفنجکس‌ها و شیرها است، مزین شده است. قدمت این هیلانی به حدود ۱۱۰۰ پیش از میلاد می‌رسد (Campbell, 2008: 14).

۸ - گولوداغ (Göllüdağ): گولوداغ در نزدیکی روستای Kömürcü در Gölcök قرار دارد (Madrigal, 1998: 30). رمزی اوغوز (Remzi oğuz) در سال ۱۹۳۴، برهان تزجان در سال‌های ۱۹۶۸-۱۹۶۹، و ولفگانگ شیمر در سال‌های ۴-۱۹۹۲، این محل را حفاری نموده‌اند (Baxter, 2003: 8). در حفاری‌های سال ۱۹۶۸، پلان معبدی از این مرکز به دست آمده که در معماری آن از شیوه ساخت بیت هیلانی استفاده شده است. این معبد، به معبد C معروف است؛ ابعاد کلی آن $۱۲/۷۰ \times ۱۱/۶۰$ و ابعاد سالن اصلی $۵/۲۰ \times ۸$ متر بوده و به صورت جنوب‌شرقی-شمال‌غربی ساخته شده است. ورودی آن از جانب جنوب شرقی است. در قسمت درب ورودی این معبد، پیکرهای سنگی شیرهایی از سنگ صابون صورتی وجود داشته است که نمونه آن در بیت هیلانی دیگری دیده نشده است. ورودی این معبد با دو پایه‌ستون مربعی از دو شیر کنار هم مشخص می‌شود. جنس این پایه‌ستون‌ها از سنگ بازالتی و فرم حجاری بسیار ساده است. این ورودی که در واقع ورودی اصلی سالن معبد نیز محسوب می‌شود، مستقیماً به سالن اصلی معبد می‌رسد. سالن معبد که شامل شبستانی مستطیلی است، با نقوش داخلی که شامل حیوانات اساطیری و مراسم عبادی است، تزیین شده است. این تزیینات بر روی سنگ‌های بازالتی و تمام قسمت‌های پایینی دیواره داخلی این سالن نقش بسته است. در قسمت انتهایی سالن و مقابل درب ورودی، اجاق مربع‌شکلی با ابعاد ۷۰×۹۰ وجود دارد. بعد از درب ورودی در سمت راست و چپ، دو ورودی قرار دارد که محل رسیدن به اتاق‌های اطراف این معبد است. شیوه چرخش اتاق‌ها در اطراف بیت هیلانی، در دیگر مراکزی که به شیوه بیت هیلانی ساخته شده‌اند، دیده نشده است (پلان-۱۵). قدمت این هیلانی به حدود ۱۱۰۰ پیش از میلاد می‌رسد (Orton, 1980: 87).

۹ - کوشاکلی (Kuşaklı): کوشاکلی، در حدود ۶۰ کیلومتری جنوب سیواس قرار دارد (Campbell, 2008: 13). مهم‌ترین حفاری‌های این محل را آندریاس مولر در سال ۱۹۹۷ آغاز نمود و سپس در سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۴ ادامه یافت (Ibid, 14). ساختار بیت هیلانی به دست آمده در این محل در پلان یک معبد استفاده شده و به صورت جنوب‌شرقی - شمال‌غربی ساخته شده و ورودی آن نیز از جانب جنوب شرقی است. برای رسیدن به معبد باید از حیاطی با دیوارهایی که با دیگر بنای این محل مرتبط است، عبور نموده و به ورودی سالن فرعی که از جانب جنوب شرقی است، وارد شد. این قسمت شامل ورودی دو ستونه‌ای است که به طور مستقیم به سالن فرعی ختم می‌شود. سالن فرعی، شبستانی طولی است که اتاق‌هایی در دو دهلیز راست و چپ آن قرار گرفته است. اتاق سمت راست، محل رسیدن به طبقات بالاست. ورودی اصلی با یک ستون مشخص است و بعد از عبور از آن سالن اصلی قرار دارد. در انتهای سالن اصلی سکویی برای قرارگیری مجسمه خدا و در جلوی آن اجاقی گرد شناسایی شده است. تمامی سطوح پایینی دیوارهای این سالن با نقوشی از حیوانات اساطیری، جنگ و عبادت تزیین شده است (پلان-۱۶) (Ussishkin, 1994: 201). قدمت این محل، حدود ۱۰۵۰ ق.م. پیشنهاد شده است (Stollner, 2004: 142).

۱۰ - ارسلان تاش (Arslantaş): ارسلان تاش در نزدیکی روستای ینی کوی، در دارنده قرار دارد (Lloyd, 1952: 27). معبد F در دامنه شرقی و به صورت جنوب‌شرقی - شمال‌غربی ساخته شده، ابعاد کلی آن $۱۱/۲۰ \times ۱۷$ و ابعاد سالن اصلی $۷/۱۰ \times ۱۰$ متر و ورودی آن نیز از جانب جنوب شرقی است. این ورودی با یک پایه‌ستون مربعی مشخص شده است و دو طرف این ورودی، دو اسفنگس با سر زن قرار دارد. جنس مجسمه اسفنگس‌ها از سنگ بازالتی است که پایه‌ستون این محل را نیز از همان نوع سنگ تراش داده‌اند. پایه‌ستون

بسیار ساده و به صورت صیقلی است. این نمونه متأثر از نمونه اللخ است. بعد از ورودی، به اتاقی می‌رسیم که به صورت عرضی است. پلکانی در سمت راست اتاق شناسایی شده است. سالن اصلی به صورت مربع و در قسمت انتهایی دیوار دارای تورفتگی است که محل قرارگیری مجسمه خدا بوده است (پلان-۱۷) Ter (Braak, 1994:52).

بیت هیلانی در هزاره اول ق.م آناتولی: بیت هیلانی‌های ساخته شده در هزاره اول ق.م، در آناتولی ادامه و سیر تکامل این شیوه ساخت از هزاره دوم ق.م می‌باشد، در هزاره اول در هفت مرکز باستانی، ۱۴ بیت هیلانی مشخص شده که با تأثیر از بیت هیلانی‌های هزاره دوم ساخته شده‌اند و خصوصیات آنها به شرح ذیل است:

۱- **زینجیرلی (Zincirli):** زینجیرلی، اسم امروزی تپه‌ای است که آثار شهر باستانی سامال (Samal) و بقایای قلعه‌ای باستانی، در آن مشخص است (Barnett, 1964:59). این محل در ایالت قاضی آنتپ، در نزدیکی اصلاحیه قرار دارد. در سال‌های ۱۸۸۸ تا ۱۹۰۲ توسط لوشن و کالدوی کاوش شد و بقایای معماری و سنگ‌برجسته‌های بسیاری از آن به دست آمد. در حقیقت، این شروعی برای حفاری‌های Samal نیز محسوب می‌شد (Dion, 1997:365). در این مرکز باستانی، ۶ بنا با شیوه ساخت بیت هیلانی به دست آمد:

۱-۱ **بیت هیلانی ۱ (I):** بیت هیلانی ۱ که یک معبد است، در واقع، قدیمی‌ترین هیلانی این محل محسوب می‌شود که در حفاری‌های اورتحمن در سال ۱۸۹۴ مشخص شده است (Tropper, 1993:124) بر اساس کتیبه به دست آمده از کیلاموا، قدمت بیت هیلانی ۱ را ۸۳۰ پیش از میلاد می‌دانند. معبد دارای ابعاد ۲۵×۶×۸ است؛ با سه ستون ورودی راهرو مانند در قسمت ورودی. تمام کف این محل سنگفرش است. در داخل اتاق اصلی محل یک اجاق مستطیل‌شکل با ابعاد ۱/۲۰×۱/۷۰ به دست آمده است (Orthmann, 1971:354). در پشت این محل اتاق‌های کوچک و بزرگی قرار دارد که به‌عنوان اتاق خواب و محل شست‌وشو استفاده می‌شده است (پلان-۱۸). نقوش اساطیری بر دیواره پشت اجاق نیز حائز اهمیت است. پایه‌ستون‌هایی که در این محل مشخص شده‌اند، بسیار زیبا و در نوع خود بسیار مهم برای بررسی تأثیرات این محل است. یکی از پایه‌ستون‌ها با دو شیر به هم چسبیده نشان داده شده و مردی کوتاه‌قد در بین این دو شیر در قسمت جلو تصویر شده است. این مرد با طنابی گردن شیرها را نگه داشته است. ستون این قسمت، شامل مجسمه مردی با ارتفاع ۱/۷۰ سانتی‌متر می‌باشد که از سنگ سیاه بازالتی تراش‌خورده و بر روی پایه‌ستون قرار داده شده است. این نمونه در بیت هیلانی ۲ کارکمیش در هزاره اول دیده شده است (Landsberger, 1948:16).

۲-۱ **بیت هیلانی ۲ (K):** در انتهای غربی هیلانی ۱، هیلانی ۲ به عنوان پروژه گسترش کاخ، به آن وصل شده است که از هیلانی ۱ کمی سالم‌تر است. این محل نیز با عبور از هشت پلکان وارد ورودی اولیه می‌شود که دارای سه ستون تزئینی از جنس بازالت می‌باشد که پایه‌ستون‌های آن هنوز سالم است. بعد از عبور از این قسمت، ورود به اتاق اصلی که به صورت شبستان عرضی نمایش داده شده، از سمت راست دیوار روبه‌روی ممکن می‌باشد (پلان-۱۹). این محل با اجاق ثابت دایره‌ای شکل با قطر ۱۷۰ سانتی‌متر، کف سنگ‌فرش و نقوش اساطیری بر دیواره، نمایان می‌گردد. فضای خالی به دست آمده در ورودی اولیه، احتمال وجود پلکان و ارتباط با طبقات بالا را نشان می‌دهد (Van Zeist, 1980:125). پایه‌ستون‌ها از جنس بازالتی و پایین دیوارهای سالن

اصلی با نقوش برجسته شامل نقوش حیواناتی مانند آهو و بز و موجودات اساطیری همانند اسفنگس‌ها، مزین شده است.

۳-۱- **بیت هیلانی ۳:** (IV): در این بیت هیلانی، معبدی با ابعاد کلی ۲۵×۳۵ با سالن اصلی در ابعاد ۲۵×۷ تعیین شده است (Luschan, 1898: 251). ورودی اصلی با چند پلکان و یک ستون سنگی تراش خورده از سنگ بازالت و پایه‌ستونی به شکل اسفنگس مشخص شده است. بعد از عبور از ورودی و یک سالن، وارد سالن اصلی می‌شویم که اجاقی متحرک، به مانند نمونه پیش‌گفته، در این محل شناسایی شده است. این بنا، دارای یک اتاق پشت اتاق اصلی است. دیوار این فضا منقوش به موجودات اساطیری و کف آن سنگفرش می‌باشد (پلان - ۲۰). قدمت این محل را ۷۳۰ پیش از میلاد تعیین نموده‌اند. (Moore, 2001: 142).

۴-۱- **هیلانی ۴:** (III): بیت هیلانی چهارم، در نزدیکی بنای هیلانی سوم در لایه چهارم قرار دارد. در این بنا با عبور از چند پلکان به ورودی دوستونه می‌رسیم که ستون‌ها از جنس بازالت و پایه‌ستون‌ها منقوش با تصویر اسفنگس می‌باشند، سپس وارد اتاق a و بعد از آن نیز وارد قسمت d که همان سالن اصلی است، می‌شویم. اتاق‌های کوچک در پشت و اطراف این محل نشان از محل شست‌وشو است (Niehr, 2004: 301). وجود فضای خالی در سمت چپ قسمت d، احتمالاً راه تردد به طبقات بالایی را تسهیل می‌کرده است (پلان- ۲۱) (Kühne, 1991: 201). این محل قدمتی حدود ۷۳۰ پیش از میلاد دارد (Hawkins, 2008: 600-605).

۵-۱- **بیت هیلانی ۵:** (II): معماری بیت هیلانی پنجم که در لایه ۲ از لحاظ فضای ساخت درونی به هیلانی چهار شباهت زیادی دارد، شامل یک ورودی با دو ستون از جنس بازالت و اتاقی قبل از ورود به سالن اصلی است. این اتاق‌ها را می‌توان راهروهایی برای دسترسی به سالن اصلی محسوب کرد، در اطراف سالن اصلی اتاق‌های کوچکی تعبیه شده‌اند که برای استحمام از آنها استفاده می‌شده است. هرچند در قسمت شرقی دیوار و در کنار ورودی (d) P.116 یک فضای خالی وجود دارد که راه دسترسی به طبقه دوم است، حفره، این محل را محلی برای نگهداری اجاق، عنوان داشته است. ابعاد این محل ۴۵×۳۵ و فضای سالن اصلی ۲۵×۷ است (پلان- ۲۲). بیت هیلانی پنجم، در واقع، اولین نمونه بیت هیلانی در زینجیرلی است که در آن اجاق مشخص نشده است، همچنین اولین محلی است که بیت هیلانی بدون اجاق در آناتولی را ارائه می‌کند. قدمت این بیت هیلانی را ۷۳۰ پیش از میلاد معین نموده‌اند (Yamada, 2000: 21).

۶-۱- **هیلانی ۶:** (I): ساختار بیت هیلانی ۶ در قسمت شمالی تپه زینجیرلی از لحاظ سبک کلی با نمونه‌های دیگر متفاوت نیست، اما از لحاظ جزئیات داخلی، تا حدودی جدید به نظر می‌رسد (Sader, 1987: 251). سردر دالانی شکل و دو ستون آن تقریباً با نمونه‌های بیت هیلانی ۳ و ۴ و ۵ متفاوت است، اما به همان صورت بعد از ورودی، با سالنی مواجه می‌شویم و پس از عبور از آن است که وارد سالن اصلی معبد می‌شویم. اجاقی متحرک با شیارهای ریلی مانند در کف، مانند نمونه‌های قبلی به دست آمده است. سنگ‌فرش بودن کل بنا با سنگ‌های تراش خورده و نقوش برجسته دیواره روبه‌روی هیلانی که تصویری از مراسم آیینی را به نمایش گذاشته، یکی از نمونه‌های دیگر هیلانی این محل است. تنها ۲ اتاق در قسمت دهلیزهای راست و چپ به صورت قرینه‌وار نمایش داده شده‌اند (پلان- ۲۳). ابعاد سالن ۲۵×۷ و ابعاد کل بنا ۴۵×۳۵ است. قدمت این بنا را ۷۲۰ پیش از میلاد دانسته‌اند (پلان- ۲۳) (Wartke, 2005: 8).

۲- تل تاینات (Tel-Tayinat): تل تاینات در حدود ۴۵ کیلومتری غرب انطاکیه در قسمت جنوبی ترکیه است (Harrison, 2009: 171-183). از فاز دوم، ۲ بیت هیلانی به دست آمده که یکی کاخ و دیگری معبدی است که در زیر به بررسی آن می‌پردازیم (Wright, 1971: 124).

۱-۲- بیت هیلانی ۱: در قسمت مرکزی شهر، یک کاخ کوچک ساخته شده است. پلان اتاق‌ها دراز (Inantis) بوده و یک اتاق در قسمت عقب ساخته شده است. این بیت هیلانی با دو پله، به ایوان ستون‌دار که با سه ستون با پایه‌ستون‌های گرد مشخص شده است، منتهی می‌شود. ورودی، در مقابل شبستانی عرضی است که در طرف راست آن محلی برای دسترسی به اتاق‌های کناری تعبیه شده است. قسمت روبه‌روی ورودی، سه ورودی با دو تیغه کوتاه وجود دارد؛ تیغه وسطی به قسمت اصلی یا سالن اصلی می‌رسد؛ با سه اتاق در پشت آن که هر سه به موازات یکدیگر قرار دارند. هر یک از اتاق‌ها به صورت جداگانه وارد سالن اصلی می‌شوند (پلان-۲۴) (Moortgat, 1955: 11). دیوار مقابل ورودی با نقوش حیوانات تزئین شده است. قسمت غربی تالار به سمت اتاق‌های کناری و شبستانی است که بعدها به صورت طولی به این بنا اضافه شده است (Mazar, 1981: 117). تزئینات پایه‌ستون‌ها اغلب از تصاویر گیاهی است که با گل‌های چندپر و در چندین لایه تصویر شده‌اند، قدمت این بیت هیلانی را ۸۵۰ پیش از میلاد معرفی نموده‌اند (Younger, 2006: 17).

۲-۲- بیت هیلانی ۲: پشت عمارت هیلانی به ساختمانی برمی‌خوریم که شباهت زیادی به عمارت مگارون دارد و همانند آن طراحی شده است. این ساختمان، معبدی است که دارای دو ستون در قسمت ورودی و یک تالار بزرگ مرکزی می‌باشد (پلان-۲۵). ستون‌ها بر روی مجسمه‌هایی از شیر بنا شده‌اند؛ اما تفاوتی بین این بنا و مگارون وجود دارد؛ در اینجا، سرای بزرگ مرکزی، تالار اصلی نیست و پشت آن یک خلوت‌خانه یا محراب یا قربانگاه و مجسمه یکی از خدایان قرار داشته است. کل این معبد از سنگ مفروش است و قدمت این بیت هیلانی را ۸۳۰ پیش از میلاد معرفی نموده‌اند (Ibid, 18).

۳- کارکمیش (Karkamiş): کارکمیش (Kargamish, Karkemish, Carchemish) در قرن ۹ پیش از میلاد با حکمرانی آشور نصیر پال دوم و شلمانصر سوم از آشور، و حتی در ۷۱۷ پیش از میلاد سارگن دوم مواجه بوده است (Mallawan, 1972: 135). در این محل دو بنا با شیوه ساخت بیت هیلانی می‌شناسیم:

۱-۳- بیت هیلانی ۱: (۳a): بیت هیلانی ۱ در کارکمیش که در قسمت شمال شرقی تپه اصلی قرار گرفته، به صورت جنوب‌شرقی - شمال‌غربی ساخته شده و ورودی آن از سمت جنوب شرقی است. این قسمت با یک ورودی بسیار زیبا با چند پله، کار شده است. در قسمت ورودی معبد، ۲ پایه‌ستون به جای مانده که هر یک از آن‌ها، نشان‌دهنده دو اسفنگس به هم چسبیده است و تصویر شخصی که بین این دو به شکلی بسیار جالب، برجسته‌کاری شده است. بعد از عبور از این محل، با دالانی با دو ستون دیگر در فضایی کوچک‌تر مواجه می‌شویم. در سالن اصلی نقش برجسته‌هایی که بسیار با ظرافت حجاری شده، اجرای مراسم عبادی را نشان می‌دهند. در قسمت چپ سالن با یک راهرو که به سمت پشت سالن اصلی هدایت شده است به پلکانی می‌رسیم که راه دسترسی به طبقه دوم است (پلان-۲۶) قدمت این معبد اواخر قرن نهم پیش از میلاد معرفی شده است (Busink, 1970: 513).

۲-۳- بیت هیلانی ۲: (۳b): بیت هیلانی ۲ شامل معبد B۳ در همان قسمت شرقی تپه و به صورت جنوب‌شرقی - شمال‌غربی است، درب ورودی آن از جانب جنوب شرق است، ابعاد کلی بنا ۱۸×۱۸ و ابعاد سالن

اصلی آن ۷×۳ می‌باشد. معبد با ورودی دالان‌مانند خود فضایی با دو ستون را نشان می‌دهد. پایه‌ستون‌ها در عین زیبایی، با نشان‌دادن دو اسفنکس کنار هم و قرارگرفتن شال ستون بر پشت آنها کار شده است. پاگردهای زیبایی نیز طراحی شده که برای سهولت دسترسی به طبقات بالا به‌گونه‌ای اجرا شده که از دو سمت این ورودی قابل دسترسی است. در قسمت روبه‌رو نیز با سه پله وارد سالن اصلی می‌شویم که دیوارهای آن با نقوش گیاهی و انسانی که گویای مراسم خاصی است که در آن نیایش خدای آفتاب انجام می‌شود، منقوش است (Woolley, 1953:124). دو طرف سالن ورودی‌هایی قرار گرفته است؛ ورودی سمت چپ به اتاقی ختم می‌شود که گویا انبار این معبد بوده و ورودی سمت راست پلکانی را نشان می‌دهد که برای رسیدن به طبقات بالاست (پلان-۲۷). ساخت این معبد مربوط به اواخر قرن ۹ پیش از میلاد است (Vincent, 1956:65).

۴- کاراتپه (Karatepe): در شرق آناتولی و در کناره شمال دشت سوریه واقع است (Busink, 1970:313). معبد H در قسمت غربی این محل و در واقع، در مرتفع‌ترین قسمت آن ساخته شده است. این معبد، به فرم جنوب‌شرقی - شمال غربی است که ورودی آن از جانب جنوب شرق است. در قسمت جلوی ورودی، دو اسفنکس نشان داده شده است. سپس با چند پله به سالن فرعی که شبستان عرضی است، وارد می‌شویم. ورودی این شبستان را دو ستون با پایه‌ستون‌هایی از سه گاو به هم چسبیده شکل داده است. شبستان، در دو دهلیز راست و چپ، دو ورودی برای دسترسی به اتاق‌های کناری دارد. ورودی به سالن اصلی که از سالن فرعی است با یک ستون مشخص شده است. در انتهای این سالن سکویی قرار دارد که هم محل قرارگیری مجسمه خدا بوده و هم محل برافروختن آتش. سطوح داخلی این سالن با نقوش زیبا مزین شده است (Bossert, 1949:142). سالن اصلی معبد به لحاظ سبک معماری به صورت یک صلیب، با بیت هیلانی سالن اصلی معبد تفاوت دارد (پلان-۲۸). قدمت این محل حدود ۹۵۰ پیش از میلاد معرفی شده است (Ben-Tor, 1999: 26-37).

۵- کاهرامان ماراش (Kahraman Maraş): کاهرامان ماراش، در نزدیکی کاراهویوک است؛ این مرکز را هرتسفلد حفاری نموده است (Alisp, 1979:165). ابعاد کلی معبد ۷۵ × ۶۰/۲۰ متر و ابعاد سالن اصلی ۱۷×۱۱/۲۰ است و به صورت جنوب‌شرقی - شمال‌غربی ساخته شده است. ورودی این معبد از طرف جنوب شرق، و با دو شیر در سمت راست و چپ است. این ورودی که شامل دالانی سه‌ستونه است با پایه‌ستون‌های گرد مشخص شده است. این پایه‌ستون‌ها که از جنس سنگ بازالتی تراش خورده‌اند، شامل تزیینات ریز گلبرگ و نقطه‌هاست (Finkelstein, 2000:42-57). بعد از عبور از این دالان به سالن فرعی وارد می‌شویم که به صورت عرضی کار شده است. در دهلیز راست، راهی به اتاقی کناری وجود دارد؛ در این اتاق پلکانی به دست آمده که محل دسترسی به طبقات بالاست. ورودی به سالن اصلی از طریق همین سالن فرعی است. سالن اصلی نیز همانند سالن فرعی، به صورت عرضی ساخته شده است (پلان-۲۹). قدمت این بنا را در حدود ۸۵۰ پیش از میلاد معرفی نموده‌اند (Ibid, 50).

۶- یسمک (Yesemek): یسمک در ۱۱۳ کیلومتری جنوب شرقی قاضی آنتپ قرار دارد. اولین حفاری این محل را آلکیم انجام داده است (Alkim, 1969:126). معبد، با ورودی دوستونه به صورت جنوبی - شمالی ساخته شده و درب ورودی آن از طرف جنوب غربی است. بعد از یک دالان ستون‌دار، وارد سالن فرعی و از آنجا نیز مستقیماً وارد سالن اصلی می‌شود که ورودی آن را تک‌ستونی حمایت می‌کند (پلان-۳۰). پایه‌ستون

قسمت ورودی به سالن اصلی، از جنس بازالت و شامل اسفنکس‌هایی به صورت زن است (Alkim, 1965:26). قدمت این محل حدود ۸۳۰ پیش از میلاد معرفی شده است (Hawkins, 2008:600-605).

۷- لاریسا (Larisa): لاریسا، یکی از شهرهای باستانی ترکیه است. عمده تحقیقات این محل مربوط به سال ۱۹۳۴ است (Schefold, 1934: 34). از زمان شاهنشاهی هخامنشی، در لاریسا مجموعه بناهایی به دست آمده که از جمله آنها کاخی متعلق به خشایارشا است. فرم ساخت این کاخ، پلانی از یک بیت هیلانی را یادآوری می‌کند. کاخ خشایارشا در لاریسا دارای پلانی مربع‌شکل با یک ایوان ورودی است که با چهار ستون سنگی با پایه‌ستون‌های گرد تزیین شده است. بعد از عبور از این دالان ستون‌دار، به آپادانای این کاخ که با چهار ردیف ستون ۹تایی که پایه‌ستون‌های آن به صورت گرد و شیاری و سرستون‌های ایونیک مشخص شده‌اند، وارد می‌شود. در چهار طرف این کاخ برج‌هایی ساخته شده که معروف به برج‌های مربعی است (پلان- ۳۱) (Boehlau, 1940:30). ورودی این برج‌ها از قسمت ورودی دالان مانند و سالن آپاداناست. مصالح مصرف شده در این بنا شامل سنگ‌های تراش‌خورده بزرگ، چوب و آجرهای لعاب‌دار است (Schefold, 1934:10, 33).

تأثیر و تأثر (برهمکنش)

سوریه: سوریه به دلیل همسایگی با آناتولی، فلسطین، عراق و نزدیکی با ایران، همواره از طریق همکاری‌های فرهنگی و تجاری به کسب و جذب هنرهای ملل دیگر نیز پرداخته و با استفاده از شیوه ساخت بیت هیلانی و ارائه آن به دیگر مناطق، سهم عمده‌ای را در راستای بسط و گسترش این فرهنگ داشته است. در سوریه، تاکنون ۵ بیت‌هیلانی در ۴ مرکز شناسائی شده است. در اوگاریت، معبد ds16 یا معبد ba,al در قسمت شمال شرقی و با ابعاد کلی ۱۲/۲۰×۱۱/۱۰ و ابعاد سالن اصلی ۶×۵/۱۰، با پلان بیت هیلانی ساخته شده است (Aistleitner, 1969:100). کاتنا، معبد نینگال کاتنا با ابعاد کلی ۳۸×۴۱/۲۰ و ابعاد سالن اصلی ۳۵×۲۰، به صورت جنوب‌شرقی - شمال‌غربی به سبک معماری بیت هیلانی ساخته شده است (Ibid, 258); آین دارا (Ayn Dara) (Ain Dara) (Maeir, 2000:20-35) با تلفیق هنر برجسته‌کاری بومی و هنر معماری بیت هیلانی آناتولی، با اجرای ۲ بیت هیلانی، به عنوان محلی که زیباترین بیت هیلانی از آن به دست آمده، شناخته شده است. دور-کیت لیمو یا شیخ احمد نیز، از جمله شهرهای باستانی سوریه در نزدیکی مرز عراق امروزی است که (Dion, 1997:365) قصر دورکیت لیمو با ابعاد ۴۸×۳۵ متر در آن، با شیوه ساخت بیت هیلانی ساخته شده است (Bienkowski, 2000:10).

عراق: آشوریان، با تأثر از هنر ساخت بیت هیلانی آناتولی، به ساخت بناهایی همت گماردند و از ترکیب آن با هنر معماری بومی خود، جلوه جدیدی از هنر معماری بیت هیلانی را ارائه دادند که در نتیجه آن شیوه‌ای جدید از این نوع معماری در دیگر مناطق نیز گسترش یافت. شیوه ساخت بیت هیلانی در کاخ‌ها و معابد به‌گونه‌ای جدید نمایش داده می‌شود، بدین‌گونه که با ساخت بیت هیلانی، دیگر وجود محلی برای آتش در بناها از بین می‌رود و تنها ورودی ستون‌دار آن و نقوش برجسته داخل بنا باقی می‌ماند. البته در بررسی ایجاد چنین تحولی، ریشه‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی، تأثیر مستقیمی داشته‌اند. در عراق، ۱۵ بیت‌هیلانی در ۶ مرکز شناسایی شده است: حلف، با نقشه‌ای مستطیلی، شهری در کنار رودخانه خابور است (Gadd, 1968:92) که ورودی کاخ این شهر با پلان بیت هیلانی ساخته شده است (Garell, 1963:219-27); خورس‌آباد یا دور-

شروکین (Dur-Sharrukin)، شهری بود که سارگن دوم (Sargon II) به ساخت آن اقدام نمود و همزمان به مرمت دژ شلمانصر پرداخت (Ibid, 219-27). در جنوب غربی کاخ سارگن، معابدی متعلق به شش خدا وجود دارد که در ۶ معبد نبو، سین، شمش، نین گال و اا و همچنین کاخ f در قسمت جنوبی، شیوه ساخت بیت هیلانی استفاده شده است (Haines, 1967:56)؛ نینوا، آخرین پایتخت آشور، با برج وبارویی نامنظم به ابعاد حدود ۴/۴×۲/۱ کیلومتر می‌باشد. بناهای مهم در کویونجیک در شمال و بیت یونس در جنوب متمرکز بوده‌اند (Layard, 1853:412). کاخی که از قسمت جنوب غربی این شهر به دست آمده، با شیوه بیت هیلانی ساخته شده است (Mallawan, 1986:273)؛ نیمرود، در ساحل رود دجله به دست شلمانصر اول، بین ۱۲۴۵ تا ۱۲۷۴ پیش از میلاد پایه‌گذاری شد (Breasted, 1933:204-218). شیوه ساخت معماری بیت هیلانی در چهار قسمت از این محل مشخص شده که شامل معبد شمال شرقی، کاخ شمال غربی، کاخ مرکزی و کاخ جنوب غربی است (Parrot, 1961:211)؛ تل بارسیب، در واقع همان تل اهمر امروزی است که در کنار رودخانه فرات ساخته شده است. پلان بناسازی قسمتی که تحت عنوان معبد معرفی شده، دارای شیوه خاص معماری بیت هیلانی است (Browne, 1963: 112)؛ شادوپوم (Shaduppum) یا همان تل هارمال که در سرزمین عراق و در نزدیکی شهر بغداد کنونی است (Mallawan, 1966:58) نیز با تأثیر از فرهنگ آناتولی، شیوه ساخت بیت هیلانی را در دو معبد استفاده نموده است. این دو معبد به ترتیب از قدیم به جدید، بیت هیلانی ۱ و ۲ نام‌گذاری شده‌اند (Size, 1999:41).

فلسطین اشغالی: در فلسطین اشغالی تاکنون ۱۹ بیت‌هیلانی در ۹ مرکز شناسایی شده است؛ در هاذوره، ۵ معبد با شیوه ساخت بیت‌هیلانی مشخص شده که متأثر از بیت‌هیلانی‌های آناتولی است (Yadin, 1975:178; Ben-Ami, 2001:148-17; Zaraqeki, 1997:21). در مگیدو یا تل مگیدو (Tel-Megido)، معروف به تل موتسلیم نیز (Finkelstein, 2000:42)، تاکنون ۴ معبد (Guy, 1938:54) با شیوه ساخت معماری بیت‌هیلانی گزارش شده است (Finkelstein, 2006:50)؛ در گزیر یا تل جزاییل، در کناره ساحلی مدیترانه، که شاهراه و یک پایگاه حفاظت بین‌راهی است (Ussishkin, 1992:125)، معبدی با ابعاد کلی ۱۷×۱۵ و ابعاد سالن اصلی ۷/۲۰×۳/۲۰ و به صورت جنوب شرقی - شمال غربی شناسایی شده که ورودی آن کمی متمایل به شرق و جنوب شرقی است (Singer, 1988:78). این معبد، در لایه دوم و با شیوه بیت‌هیلانی ساخته شده است (Yadin, 1975:241)؛ بیت میرسیم (Bith Mirsim)، سایتی در ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی هاربورن است (Wright, 1971:124) که شیوه ساخت معبد این محل با معماری بیت‌هیلانی می‌باشد که در گزارش‌های حفاری، از آن با نام معبد B نام برده شده است (Ilan, 2003:42-53)؛ بیت شاین، در حدود ۲۰ کیلومتری بیت‌المقدس، یکی از مهم‌ترین شهرهای باستانی محسوب می‌شود که در سرزمین فلسطین اشغالی قرار دارد (Ben-Tor, 1968:26). در این مرکز سه معبد با فرم بیت‌هیلانی ساخته شده که آن‌ها را بر اساس قدمت از ۱ تا ۳ نام‌گذاری کرده‌اند (Callaway, 1965:20)؛ در شاجم یا شازم، که همان تل بالته می‌باشد (Wright, 1971:124) در دو معبد، با اختلاف زمانی حدود یک قرن، دو بیت‌هیلانی مشخص شده که آنها را متأثر از بیت‌هیلانی‌های آناتولی می‌دانند (Riehl, 2003:324)؛ در تل لاکیش (Mragalit, 1994:118) شیوه ساخت بیت‌هیلانی، در معماری معبدی در لایه دوم، مشخص شده است (Mazar, 1981:117)؛ در تل جزیبیل (Daviau, 1999:67) معبدی به دست آمده که با پلان بیت‌هیلانی ساخته شده است (Gonen, 1973:83)؛ رحمت راهل (Ramat Rahel)، یکی از استقرارهای کوچک

در فلسطین اشغالی است که حدود قرن ۷ یا ۸ میلادی شاهد حضور معماری شاخصی بوده (Orlin, 1970: 21) و معبد به‌دست‌آمده از این مرکز با پلان بیت‌هیلانی ساخته شده است (Singer, 1988: 78).

نتیجه

بیت هیلانی‌های هزارهٔ دوم، چه از لحاظ ابعاد ساختمان‌ها و چه از لحاظ دگرگونی‌های بنایی، با هیچ تغییری به حیات خود ادامه داده‌اند. تزئینات با هنر نقاشی و برجسته‌کاری را می‌بایست از این پس به عنوان مشخصه از این سبک خاص و تکمیل‌کننده و حتی در مواردی، شاخصهٔ آن معرفی نمود. مواد و مصالح به‌کار رفته در بیت‌هیلانی‌های هزارهٔ دوم پیش از میلاد در آناتولی عمدتاً از سنگ و چوب است و در مواردی، از مواد چسبنده مثل گچ و آهک نیز استفاده شده است. جنس سنگ پایه‌ستون‌ها و قسمت‌های تزئینی، از بازالت سیاه است. در گزارش‌های حفاری این بیت‌هیلانی‌ها، غیر از استفاده از چوب به عنوان ستون و الوارهای سقف، از تراشهٔ آن برای پرکردن خلل و فرج بین سنگ‌ها و خشت‌ها استفاده شده است. اصل ساخت بیت‌هیلانی در هزارهٔ دوم، مشتمل بر ساختمان‌های مجزاست که با ورودی ستون‌دار و اغلب به‌وسیلهٔ سالن فرعی به سالنی می‌رسد که در آن اجاق و یا سکوی قرارگیری مجسمه یا قربانی حیوانات دیده می‌شود. دیوار پشت این اجاق که روبه‌روی ورودی است، اغلب با نقش برجسته بر روی سنگ‌های بازالتی به‌دست آمده است. تمامی بیت‌هیلانی‌های هزارهٔ دوم دارای کف سنگ‌فرش می‌باشند. براساس گزارش‌های موجود، نخستین نمونهٔ بیت‌هیلانی در آناتولی باستان و در استقرارگاه تیلمن هویوک، در هزارهٔ دوم مشخص شده است.

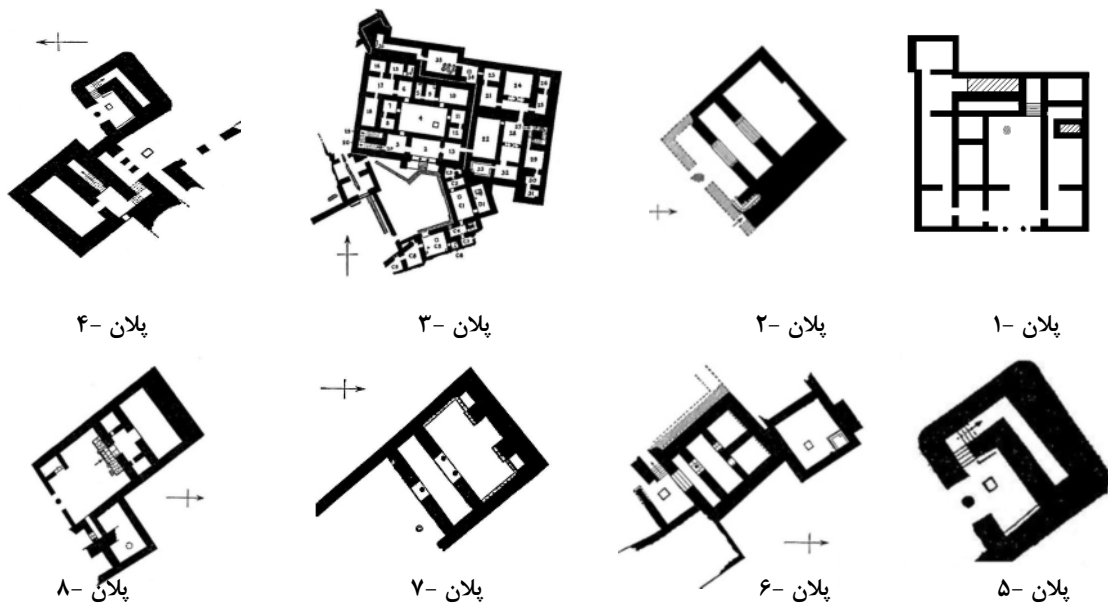
استفاده از پلان بیت هیلانی در هزارهٔ اول نیز در آناتولی ادامه می‌یابد. در مدت‌زمان استفاده از هیلانی‌ها، ابعاد آن ثابت و بدون هیچ تغییری ادامه پیدا می‌کند. تنها در هزارهٔ اول برای مدتی و آن هم به‌ندرت، اجاق از این پلان حذف شد که آن را باید متأثر از قدرت حاکم، فشارهای سیاسی و سلطهٔ بیگانگان بر منطقه دانست. همراه پلان بیت‌هیلانی، شاخصه‌های هنری دیگر نیز اجرا می‌شود که در طول اجرای بیت‌هیلانی، به‌عنوان پلان بنا و به‌عنوان جزئی از آن شناخته می‌شود؛ این شاخصه‌ها شامل نقش برجسته‌ها، استفاده از اسفنکس در پایه‌ستون‌ها و یا نشان دادن آن در بیت هیلانی‌ها می‌باشد. با شروع شیوهٔ ساخت بنا با ورودی ستون‌دار در تیلمن هویوک در سایت اللخ، ورودی ستون‌دار به‌عنوان جزئی از بیت هیلانی پذیرفته و ثابت می‌شود و به احتمال زیاد از این مرکز به سایر مناطق منتقل می‌گردد. شیرها و موجودات اساطیری که در اللخ به‌عنوان اجزای بیت‌هیلانی شناخته شده و همچنین شیرهای مجزا از ساختمان که در اللخ و مالاتیا دیده شده است به سوریه انتقال داده شد. ساخت جرزها در بیت هیلانی آناتولی، به‌عنوان قسمت ثابت بیت هیلانی به فلسطین و سوریه نیز انتقال می‌یابد. ورودی تمام بناهای با ساخت بیت‌هیلانی از جانب جنوب شرقی است؛ این فرم بناسازی در بیت‌هیلانی‌های سوریه، فلسطین و عراق نیز دیده می‌شود. مصالح اجرای بیت‌هیلانی سنگ، چوب و در بعضی محل‌ها مواد چسباننده همانند گچ و آهک می‌باشد و از تراشهٔ چوب برای پرکردن خلل و فرج بین سنگ‌ها سود جست‌ه‌اند که این مطلب همراه بیت‌هیلانی به سایر فرهنگ‌ها منتقل می‌شود. جداسازی پلکان از فضای اصلی برای نخستین‌بار در بیت‌هیلانی کاتنا در سوریه دیده شده و سپس در بیت‌هیلانی‌های آناتولی شاهد اجرای آن هستیم. گوش‌های دراز در اسفنکس‌ها، اولین‌بار در ورودی بیت شاین در سوریه، و بعد از آن در دیگر هیلانی‌ها اجرا می‌شود. وجود کتیبه‌ها در بیت‌هیلانی‌ها را نیز متأثر از فرهنگ آشوری می‌دانند.

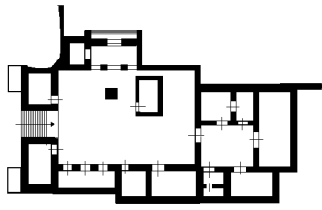
بهترین نمونه در هیلانی، زینجیرلی ۲ و کتیبه‌ای از کیلامورا است که آن را باید متأثر از کتیبه آسارحادون در همین محل دانست. گسترش این شیوه بنا در سرزمین‌های مختلف و استفاده از عناصر مختلف هنری بومی تا سرزمین فلسطین، نشان از تأثیرات و تأثرات هنری دارد که در ساخت معابد و کاخ‌ها استفاده می‌شده است.

توضیحات پلان‌ها

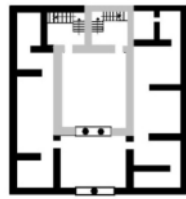
پلان ۱- بیت هیلانی تیلمن هویوک (Duru,2003:33)	پلان ۲- بیت هیلانی ۱ اللخ (Woolley,1955:216)
پلان ۳- بیت هیلانی ۲ اللخ (Ibid,116)	پلان ۴- بیت هیلانی ۳ اللخ (Ibid,117)
پلان ۵- بیت هیلانی ۴ اللخ (Ibid,256)	پلان ۶- بیت هیلانی ۵ اللخ (Ibid,153)
پلان ۷- بیت هیلانی ۶ اللخ (Ibid,152)	پلان ۸- بیت هیلانی ۷ اللخ (Ibid,153)
پلان ۹- بیت هیلانی بویوک کاله (Rösner,1991:77)	پلان ۱۰- بیت هیلانی ۱ مالاتیا (Lehmann,1998:127)
پلان ۱۱- بیت هیلانی ۲ مالاتیا (Ibidem,127)	پلان ۱۲- بیت هیلانی یازلیکایا (Bittel,1967:68)
پلان ۱۳- بیت هیلانی شاپینوا (Ussishkin,1994:201)	پلان ۱۴- بیت هیلانی دموز تپه (Orton, 1980 :87)
پلان ۱۵- بیت هیلانی گولوداغ (Baxter,2003:8)	پلان ۱۶- بیت هیلانی کوشاکلی (Campbell,2008: 14)
پلان ۱۷- بیت هیلانی ارسلان تاش (Baxter, 2003: 54)	پلان ۱۸- بیت هیلانی ۱ زینجیرلی (Busink,1970:45)
پلان ۱۹- بیت هیلانی ۲ زینجیرلی (Ibid,45)	پلان ۲۰- بیت هیلانی ۳ زینجیرلی (Ibid,46)
پلان ۲۱- بیت هیلانی ۴ زینجیرلی (Ibid,46)	پلان ۲۲- بیت هیلانی ۵ زینجیرلی (Ibid,47)
پلان ۲۳- بیت هیلانی ۶ زینجیرلی (Ibid,47)	پلان ۲۴- بیت هیلانی ۱ تل تاینات (Zaraeki,1997:21)
پلان ۲۵- بیت هیلانی ۲ تل تاینات (Ibid,22)	پلان ۲۶- بیت هیلانی ۱ کارکمیش (Busink,1970:513)
پلان ۲۷- بیت هیلانی ۲ کارکمیش (Ibid,513)	پلان ۲۸- بیت هیلانی کارا تپه (Ibid,514)
پلان ۲۹- بیت هیلانی کاهرامان ماراش (Ibid,514)	پلان ۳۰- نبیت هیلانی یسمک (Ibid,515)
پلان ۳۱- بیت هیلانی لاریسا (Boehlau,1940:30)	

پلان‌ها

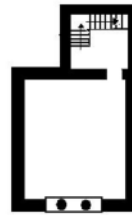

پلان ۱۲-

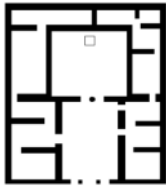
پلان ۱۱-

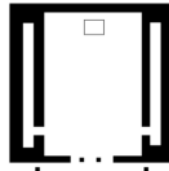
پلان ۱۰-

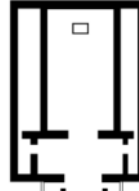
پلان ۹-

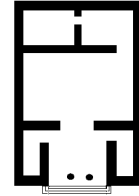
پلان ۱۶-

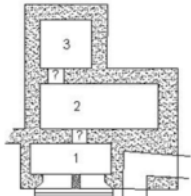
پلان ۱۵-

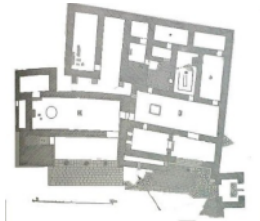
پلان ۱۴-

پلان ۱۳-

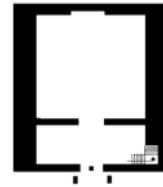
پلان ۲۰-

پلان ۱۹-

پلان ۱۸-

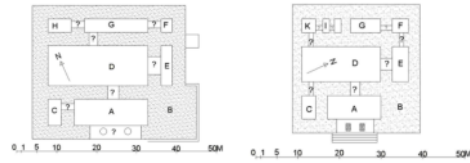
پلان ۱۷-

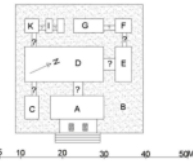
پلان ۲۴-

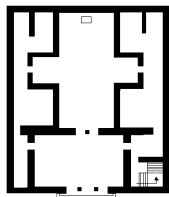
پلان ۲۳-

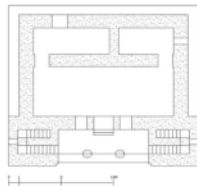
پلان ۲۲-

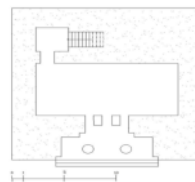
پلان ۲۱-

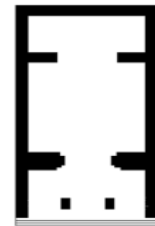
پلان ۲۸-

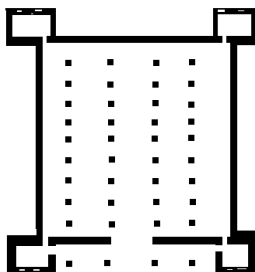
پلان ۲۷-

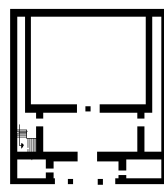
پلان ۲۶-

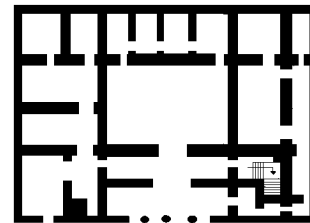
پلان ۲۵-

پلان ۳۱-

پلان ۳۰-

پلان ۲۹-

منابع

- Aistleitner. J. Wörterbuch der Ugaritischen Sprache. Berlin. Akademie Verlag-1969.
- Alisp, S. Excavation of Kahramanmaraş in 1970- 1979.
- Alkim. U. B. “*The Amanus region in Turkey: New Light on the historical Geography and Archaeology*”. Archaeology 22:280-89. 1969.
- Alkim. U. B. “*The Road from samal to Asitawandawa*”. Cotribution to the Historical Geography of the Amanus Region. Anadolu Araştırmaları, vol.2, 1-41. 1965.
- Astour. M. C. “*Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A Study in Historical Topography*”. Journal of Near Eastern Studies 22. 220-41-1963.
- Barnett. R. D. “*The Gods of Zinjirli*”. In Compte Rendu de l’onzième Rencontre Assyriologique Internationale-Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten- 1964.
- Baxter. M. Statistics in Archaeology. Arnold Publication, London. 2003.
- Ben-Ami. D. “*The Iron Age I at Tel Hazor in light of the Renewed Excavations*”. IEJ 51:148-70. 2001.
- Ben-Tor .A. “*An inscribed Bowl from Tel Dan*”. Palestine Exploration Quarterly100, 42-44, 1968.
- Bernett. M and Keel, “*O Mond, Stier und Kult am Stadttor*”: Die Stele von Betsaida (et-Tell). Orbis Biblicus et Orientalis161. Freiburg, Switzerland. Berquis. 1998.
- Bienkowski. P and Millard, A.R. “*Dictionary of the Ancient Near East*”. Philadelphia-Austin-TX: University of Pennsylvania Press, 2000.
- Bittel, Kurt; Rudolf Naumann and Heinz Otto; 1967. Yazılıkaya: Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde. Otto Zeller: Osnabrück.
- Boehlau. J and Schefold, K, Larisa am Hermos I, Berlin. 1940.
- Boehlau. J and Schefold, K Die Kleinfunde, Larisa am Hermos: Ergebniss der Ausgrabungen 1902-1934III,. Berlin. 1942.
- Bossert. H. T. “*Neues von Zincirli und Maraş*”. Orientalia 27, 300-406. 1958.
- Breasted.J.H. , Tell Asmar, Khafajie, Khorsabad. The University of Chicago. 1933.
- Brown, J. P. Archery in the Ancient World. 1963.
- Busink. TH.A. Der Tempel von Jerusalem, von Salomo bis Herodes: eine archäologische-historische Studie unter Berücksichtigung des westsemitischen Tempelbaus. Leiden/Brill. 1970.
- Callaway. D. “*The 1964 Ai (Et- Tell) Excavations*”. BASOR 178, 13-40. 1965.
- Campbell. S. “*Domuztepe 2008*”. Anatolian Archaeology 14, 13-14. 2008.
- Daviau.M.PM. “*Moabs Northern Border: Khirbet al-Mudayana on the Wadi ath-Thamad*”. Biblical Archaeologist ,BA 60, 222-228. 1997.
- Dion.Paul-E. Les Araméens à l’Âge du Fer: Histoire politique et structures sociaux. Paris: Gabalda. 1997.
- Finkelstein. I , D. Ussishkin, and B. Halpern , Megiddo III: The 1992-1996 Seasons. Tel Aviv, 515-523. 2000.
- Finkelstein. I , Ussishkin, B. and Halpern, B, Megiddo IV: The 1998-2002 Seasons. Tel Aviv, 1-18. 2006.
- Forbes. B . T. “*Urartian architecture*”. BAR, International Series 173, Oxford. 1983.
- Frankfort . H. Oriental Institute discoveries in Iraq, 1933/34; fourth preliminary report of the Iraq Expedition. The University of Chicago. 1935.
- Gadd.C.J. The Stones of Assyria. London, 1968.
- Garell. P. Les Assyriens en Cappadoce, Paris. 1963.
- Gonen. R. “*Megiddo in the Late Bronze Age- another reassessment*”. Levant 19, 83-100. 1987.
- Guy. P.L.O. Megiddo Tombs. Chicago. 1938.
- Haines .C. R. The Temple of Enlil. London. 1967.

- Harrison, T. P. Lifting the Veil on a "Dark Age": Ta'yinat and the North Orontes Valley During the Early Iron Age. in *Exploring the Longue Durée: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, ed. D. Schloen. Winona Lake, IN: Eisenbrauns. 2009 pp. 171-184.
- Hawkins, J. David. "Sam'al. A. Philologisch." *Reallexikon der Assyriologie* 11(2008): 600-605.
- Ilan, O. and Goren, Y. 2003. "The Egyptianized Pottery Vessels of Early Bronze Age Megiddo". Tel Aviv 30: 42-53.
- Ilan, O. "The Egyptianized Pottery Vessels of Early Bronze Age Megiddo". Tel Aviv 30, 1, 42-53. 2003.
- Krogman .W.M. "Ancient Cranial Types at Chatal Hüyük and Tell al-Judaiah, Syria, from the Late Fifth Millennium B.C to the Mid-Seventh Century A.D". *Belleten* 13, 407-477, 1949.
- Kühne. H. "Die rezente Umwelt von Tall Šeh Hamad und Daten zur Umweltrekonstruktion der Assyrischen Stadt Dur-Katlimmu", BATSH 1. Berlin.1991.
- Landsberger. B. "Sam'al: Studien zur Entdeckung der Ruinenstätte Karatepe". TTKY7 no.16, Ankara, 1948.
- Layard.H. Nineveh and Babylon. London. 1853.
- Lehmann. G. "Trends in the Local Pottery Development of the Late Iron Age and Persian in Syria and Lebanon, ca. 700-300 B.C. BASOR 311:7-37. 1998.
- Loyd, S. "Anglo-Turkish joint excavations". *AnSt* 3, 27-47. 1952.
- Madrigal. L. Statistics for anthropology. Cambridge University Press. 1998.
- Maeir. A. "The Political and economic Status of MBII Hazor and MBII Trade: An Inter- and Intra- Regional View". *Palestine Exploration Quarterly* 132: 37-58. 2000.
- Mallawan- M.E.L Anatolian studies – The british institute of archeology at Ankara- 1972.
- Mallawan.M.E.L. Early Mesopotamian and Iraq. London. 1986.
- Mallawan.M.E.L. Nimrud and its remains 3 vols.; British School of Archaeology in Iraq, London, 1966.
- Miller NF, Schwartz GM, Curvers HH, Gerritsen FA and Mac Cormack JA.
- Weber JA, "Plant remains. In: Excavation and survey in the Jabbul Plain, western Syria: The Umm el-Marra Project 1996-1997". *American Journal of Archaeology* 104:438-447, 2000.
- Moore AMT, Hillman GC, Legge AJ Village on the Euphrates: from foraging to farming at Abu Hureyra. Oxford University Press, New York 2001.
- Moortgat .A. Tell Halaf III: Die Bildwerke, Berlin 1955.
- Mragalit. B. "The old Aramaic Incription hazael from dan". *UF* 26: 317-20, 1994.
- Neef, R. "Getreide im Silokomplex an der Poternenmauer (Bogazköy), Erste Aussagen zur Landwirtschaft", *Die Ausgrabungen in Bogazköy-Hattusa 2000*. Seeher(ed), 335-41. Berlin. 2001.
- Niehr. H. "Götter und Kulte in Sam'al"- In: Hutter, M & Hutter-Braunsar, S (Hg.), *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität*, AOAT 318, Münster: Ugarit-Verlag, 301-318. 2004.
- Niehr.H. "Zur Totenkult der Könige von Samal im 9. Und 8.Jh.v.Chr". *SEL* 11, 57-73. 1994.
- Orlin. L.L. Assyrian colonies in Cappadokia. The Hague: Mouton. 1970.
- Orthmann. W. Untersuchungen zur spätethitischen Kunst. Bonn: Habelt- 1971.
- Orton. C. Mathematics in archaeology. London. 1980.
- Ozgüç .T. Altin tepe. Türk Tarih Kurumu Bahsimevi, Ankara- 1966.
- Parrot.A. Nineveh and Babylon. London. 1961.
- Rainey .A. F. "The Kingdom of Ugarit", BAR3, New York. 1970.
- Riehl, S. and K. Deckers "Plant remains from Late Bronze Age Tell Atchana – Preliminary results from the- 2003 excavations". *American Journal of Archaeology*.
- Rösner, U., and Schäbitz, F- "Palynological and sedimentological Evidence for the Historic Environment of Khatouniye. Eastern de Syrian: Djezire", *Paléorient* 17/1:77-87. 1991.

- Sader. H. S. "Les états araméens de Syrie: depuis leur fondation jusqu'à leur transformation en provinces Assyriennes". *Beiruter Texte und Studien*, Beirut, 284-286. 1987.
- Singer. I. "The Political Status of Megiddo VIIA", *Tel Aviv* 15-16, 101-112, 1988-1989.
- Size, L. *Bibliography of Ancient Near East*. 1999.
- Stöllner. R. Slotta and A. Vatandoust (Hrsg.), "Persiens Antike Pracht. Bergbau-Handwerk-Archäologie". *Katalog der Ausstellung des Deutschen-Bergbau-Museums Bochum 2004-2005*, 44-63, Bochum 2004.
- Ter Braak, C. J. F. *Canonical community ordination. Part I: Basic theory and linear methods*. *Ecoscience* 1:127-140. 1994.
- Tor. A. "Excavating Hazor - Did the Israelites Destroy the Canaanite City?", *BAR* 25 vol 3, 22-39. 1999.
- Tropper. J. "Die inschriften von Zincirli: Neue Edition und vergleichende Grammatik des phönizischen, samaritanischen und aramäischen Textkorpus", *Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas (ALASP 6)*, Münster: Ugarit V, Verlag, 1993.
- Ussishkin. D. "Excavation at Tel Jezreel 1990-1991: Preliminary Report". *Tel Aviv* 19: 3-56 1992.
- Ussishkin. D. "Excavation at tel jezreel 1992-1993: Second Preliminary Report", *Levant* 26:, 1-71, 1994.
- Van Zeist, W. Woldring, H, "Holocene Vegetation History and Climate of Northwestern Syria", *Paleohistorica* 22: 111-25, 1980.
- Vincent. L.H. *Jerusalem de l'Ancien Testament II-III*. Paris. 1956.
- Wartke. Ralf-B. *Sam'al: Ein aramäischer Stadtstaat des 10. bis 8. Jhs. v. Chr und die Geschichte seiner Erforschung*. Berlin/ Mainz. 2005.
- Woolly. L. *A Forgotten Kingdom*. London. 1953.
- Yadin. Y. *Hazor: The Rediscovery of a Great Citadel of the Bible*. New York. 1975.
- Yadin. Y. *Executive Curator of the exhibition of excavations*, Provo, Utah-1977.
- Yamada. S. "The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 B.C.) Relating to His Campaigns to the West". *Culture and History of the Ancient Near East* 3. Leiden: Brill. 2000.
- Younger. K. Lawson. *War and Peace' in the Origins of the Arameans to appear in the proceedings of the Fifty Second Rencontre Assyriologique Internationale*, Münster, 17-21 July 2013.
- Zaraeki. A. *Hazor, Joknean and Megiddo in the tenth Century B.C*, Tel Aviv, 1997.